

DOI: 10.32347/2786-7269.2025.13.904-919

УДК 291.1

к. філос. н., доцент **Євдокимова Т.В.**,
ievdokimova.tv@knuba.edu, ORCID: 0000-0003-3315-579X,
к. філос. н., доцент **Шарипін А.В.**,
slega@ukr.net, ORCID: 0000-0002-7026-340X,
Київський національний університет будівництва і архітектури

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ ЯК РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

I want to know why war needs religion and why religion needs war.
JUERGENSMEYER MARK

Автори досліджують феномен фундаменталізму, його найбільш суттєві ознаки, причини й умови виникнення – релігійні, соціокультурні, політичні, антропологічні. Аналізують фундаменталізм як релігійний і політичний феномен, розглядають співвідношення понять релігійний фундаменталізм, релігійний модернізм. Розглядають етапи розвитку феномену в епоху модерну, постмодерну і постсекуляризму.

Ключові слова: фундаменталізм; релігійний фундаменталізм; релігійний модернізм; секуляризація; глобалізація; постмодернізм; постсекулярність; постфундаменталізм

Постановка проблеми

Глобалізація економічних, політичних, соціокультурних процесів – одна з найбільш важливих тенденцій в розвитку суспільств в кінці ХХ – першої чверті ХХІ ст. Глобалізація обумовлює взаємопроникнення й взаємовплив різних культур, що може переходити в напруженість і протистояння, в те, що С. Гантінгтон назвав «не оголошеною війною». Зміни спостерігаються не тільки в економічній, політичній, соціальній сферах, а й у сприйнятті та оцінці людських базових екзистенціальних цінностей і категорій. Поглиблюються суперечності, «зіткнення цивілізацій» відбувається на наших очах. Ці процеси проявляються зокрема в актуалізації проблем збереження національного соціокультурного простору, соціальної, етнічної, релігійної ідентичності. Однією з тенденцій і викликом сучасності є релігійний фундаменталізм, який можна також розглядати як реакцію на ці масштабні зміни. Він стає таким потужним фактором в сучасному світі, що навіть деякою мірою обумовлює розташування сил на міжнародній арені. Спостерігається тенденція до його розповсюдження і зростання впливу на окремі суспільства, міжнародні відносини, інформаційний простір, культуру.

Фундаменталістські екстремістські рухи останнім часом значно активізувалися в усьому світі та через політичні й релігійні інституції суттєво впливають на повсякденне життя громадян. Слушним є твердження британської дослідниці історії релігії Карен Армстронг про те, що фундаменталізм став частиною життя сучасного суспільства, і не можна ігнорувати радикалізацію фундаменталістських рухів, відтак, з цією войовничою релігійністю нам слід навчитися жити, розуміючи всі загрози та виклики, розшифровуючи фундаменталістські образи і сутність їхніх настанов. [5]

Дослідження проблеми актуалізується останніми подіями у світі: протистоянням культур, релігійних систем, модерністських і консервативно-фундаменталістських течій, системною кризою.

Мета статті. Спираючись на досягнення теоретико-методологічних досліджень феномену фундаменталізму вітчизняних і зарубіжних філософів, політологів, релігієзнавців проаналізувати найбільш суттєві ознаки поняття, наголошуючи на причинах і умовах виникнення феномену, етапах розвитку і його сучасних проявах.

Аналіз останніх публікацій і досліджень

Феномен фундаменталізму, пов'язані з ним події й явища, актуалізація його у сучасному світі аналізувались в творах зарубіжних дослідників, зокрема, Е. Гіденса, Ю. Габермаса, С. Епелбі, М. Юргенсмаера, Р. Хейза, К. Армстронг, П. Гуревича, К. Костюка. Серед українських політологів, релігієзнавців, філософів ті чи інші аспекти проблеми досліджували А. Колодний, Л. Філіпович, Н. Кирилюк, А. Арістова, С. Голотін. Зокрема професор Л. Філіпович розглядала проблему фундаменталізму в сучасному християнстві. Дослідниця підкреслювала, що більшість зарубіжних експертів наполягають на тому, що фундаменталізація постає базовою тенденцією сучасного релігійного життя загалом, екуменічно-універсалістські проєкти зазнали невдачі. В новітній книзі професора Каліфорнійського університету М. Юргенсмаера «Why God Needs War» (2025) [10] досліджує зв'язок між релігією та війною. Автор аналізує як релігійні ідеї та наративи впливають на сучасні конфлікти, зокрема в Україні та Газі та як їх використовують релігійні лідери й політики для виправдання військових дій. Американські політологи Леонард Вайнберг і Амі Педахзур у своїй книзі «Релігійний фундаменталізм і політичний екстремізм» (2004) [16], визначили кілька основних типів «фундаменталістських» угруповань і рухів (таких як «реактивні» угруповання й рухи; рухи, що «описують світ в дихотомічних та маніхейських термінах, вибір між хорошим і поганим завжди є чітким і зрозумілим»; фундаменталісти, які вважають, що священні тексти «мають божественне походження а, отже, безпомилкові й не

підлягають сумніву» тощо. Іспано-американський соціолог релігії Х. Казанова в книзі «Public Religions in the Modern World» [7] аналізує як релігія в США пройшла шлях від громадянської релігії до фундаменталістських рухів, а надалі, до Нових християнських правих.

Виклад основного матеріалу

Релігійний фундаменталізм одна зі складних проблем сучасної гуманітаристики (філософії, релігієзнавства, політології, соціології). Якщо розглядати фундаменталізм в класичному сенсі й з історичного підходу, то він є рухом, що виникає у відповідь і протистоїть просвіті, секуляризації й плюралізму. Фундаменталізм виступає проти необхідності будь-що обґрунтовувати, проти відкритості і сумніву. Навзаєм він пропонує впевненість, замкненість абсолютних фундаментів, непорушність основ, на фоні яких все інше, включаючи права людини стає відносним. Хто не хоче визнавати фундаменти не заслуговує того, щоб слухали його аргументи, сумніви, інтереси і права. Релігійний фундаменталізм існував вже з початку XIX ст., до того ще як виникло саме поняття, з'явившись в Європі як відповідь на модернізм в релігії і теології. Модерністські позиції, проти яких виступав протестантський, а потім і католицький фундаменталізм, уособлювали вторгнення духа Просвітництва в теологію й релігію, а також зводили релігію до ролі гаранта моральності та суспільного порядку.

Саме слово фундаменталізм вперше з'являється у зв'язку із серією релігійних творів, що виходили в США у 1910-1915 рр. під назвою «The fundamentals» («Основи») та «A testimony to truth» («Свідectво істини»). В 1919 р. християни протестанти, що видавали ці роботи створили організацію «Всесвітня асоціація християнських основ». Виникла назва, яка спочатку стосувалась тільки християнських конфесій, а пізніше розповсюдилась і на інші релігії. Протестантські фундаменталісти прагнули видати себе за захисників «істинного християнства», активно виступали проти прибічників ліберальної тлумачення тексту Біблії. У 40-х рр. XX ст. релігійний протестантський фундаменталізм стає структурованим, створюється Американська рада християнських церков і Нова асоціація євангелістів.

Відомий лютеранський теолог М. Марті й професор історії С. Еплбі, проаналізували велику кількість матеріалу та випустили п'ятитомне видання «Фундаменталістський проєкт». У своєму дослідженні вони дійшли висновку, що фундаменталізм є не просто реставруванням традиційної релігійності, а скоріше релігійною відповіддю на секуляризацію й модернізацію. Це войовнича відмова від світської сучасності, масова опозиція науковому світогляду, прагнення «замінити структури, що існують всеосяжною системою, яка ґрунтується на релігійних принципах і охоплює закон, державу,

суспільство, економіку і культуру». [16] Зокрема, досліджуючи ісламський фундаменталізм, вони підкреслюють, що його енергія направлена на перетворення всієї системи соціально-політичних та економічних відносин, й не тільки в рамках окремої мусульманської держави, але й в усьому світі (парадоксально, що в такому випадку, сам ісламський фундаменталізм претендує на глобальний проєкт). Фундаменталізм – релігійна реакція на секуляризацію, секулярне постає як причина ресакралізації, остання часто приймає фундаменталістські форми. Автори підкреслюють, що фундаменталізм спостерігається у всіх частинах світу, та ставлять питання: чому це явище виявилось всесвітнім, глобальним? Відповідь очевидна: світ також знаходиться в ситуації глобалізації. Цей зв'язок відмічають і богослови і соціологи. Крім того, історики ісламу, підкреслюють, що його швидке розповсюдження після виникнення, а також перетворення на велику державу – халіфат, може бути охарактеризоване, як «перший глобалістський проєкт», який сприймається фундаменталістами як «золотий вік» цієї релігії, на який орієнтуються, прагнуть повернення, ідеалізують.

Сьогодні головна увага зосереджена на ісламському фундаменталізмі, але форми фундаменталізму присутні й в інших релігіях. Окрім мусульманського, виділяють християнський євангельський фундаменталізм, ультраортодоксальний юдейський фундаменталізм, войовничих сикхів, буддистських бійців спротиву, також індуїстський фундаменталізм, православний фундаменталізм (катакомбники, «царебожніки») тощо. Якщо в ранніх роботах дослідників проблеми фундаменталізм розглядається як релігійний рух, що протистоїть і бореться з модерном як епохою, модернізмом в теології і соціальній реальності, то починаючи з 80-х рр. (ісламська революція в Ірані 1979, рух в США «нових християнських правих») й до сьогоднішнього дня фундаменталізм, все частіше розглядається через призму політики, політичної дії. До прикладу, ісламські фундаменталісти вбачають своєю метою побудову всесвітнього халіфату, а юдейські фундаменталісти одноосібне володіння Єрусалимом і звільнення «Землі обітованої» від арабів-мусульман, православні російські фундаменталісти використовують історичний наратив – «Москва – Третій Рим» та ідею соборності православних земель навколо цього центру.

Окрім, релігійних і політичних причин дослідники проблеми виокремлюють езистенційно-антропологічні причини розповсюдження феномену. Кардинал Ратцингер (папа Бенедикт XVI) характеризував фундаменталізм як прояв самооборони людини, що відчула себе полишеною своєї духовної батьківщини, своїх фундаментів і зреагувала відкиданням сучасного світу як ворожого релігії й вірі. Під поняттям фундаменталізму, на

думку кардинала, криються різні явища. Зокрема «фундаменталістські секти», що забезпечують людям «просту віру», які є популярними в Латинській Америці і на Філіппінах. Самі по собі пошуки простої та зрозумілої віри не є поганими, це стає поганим, тоді коли вони ведуть до фанатизму і закостенілості, до екстремізму. «Хто ставить під сумнів кожен розум, той фальсифікує також і віру, яка стає деякою партійною ідеологією, що не має нічого спільного з відвертим звертанням до живого Бога як праоснови нашого життя і нашого розуму». [10;с.76]

Сучасні дослідники проблеми виділяють три періоди становлення явища, яке ми розглядаємо. Релігійний фундаменталізм першої хвилі, початку ХХ ст., коли саме і з'являється слово «фундаменталізм». Фундаменталізм другої хвилі формується у 1970-1990 рр. Тоді релігійний фундаменталізм виступив активною опозицією процесу десакралізації культури, процесу глобалізації й став результатом активного зіткнення різних культур та релігій, різних форм духу, духовного буття. Про ці два етапи, автори згадували вище. Фундаменталізм третьої хвилі бере свій початок з 11 вересня 2001 р. З початком ХХІ ст. в різних регіонах світу з'являються «нові» фундаменталістські рухи та організації, які починають використовувати риторику «повернення до основ» перш за все для досягнення нерелігійних цілей.

Хоча сьогодні частіше розглядають ісламський фундаменталізм, проте діяльність православних фундаменталістських організацій сучасної росії («Союз православних хоругвоносців», союз «Християнське відродження», Всеросійська суспільна православна організація «Християнська держава — Свята Русь», «Сорок сороків», «Божа воля», «Двоглавий орел» тощо) теж демонструють, що в центрі їх постає не релігійний проєкт, а та чи інша «соціально-політична програма»: державництво, антизахідне спрямування, традиційна культура, родова гендерна мораль, правомонархічний проєкт тощо. Вони можуть наполегливо декларувати теоцентризм, благочестя та вірність Священному Писанню і Переказу, проте ідея повернення до релігійних основ, а інколи і сама релігія для них постає інструментом. Можна констатувати радикалізацію, прагматизм, відмову від традиційного богослов'я, архаїзацію життя і світогляду, з сильним акцентом на мирському і політико-прагматичному аспектах.

Можна виокремити декілька причин активного розповсюдження фундаменталізму. Про деякі ми вже згадували – це причини модерну: секуляризація, зменшення ролі релігії в суспільстві, плюралізм, поява ліберальних і модерністських течій в релігіях та їх теологічного підґрунтя (ліберальна теологія, теологія смерті Бога, теологія визволення, забарвлення

теологій XX ст. політичними ідеями націоналізму, комунізму тощо). З 90 рр. XX ст. ситуація активно актуалізується глобалізаційними процесами. Глобалізація обумовлює взаємопроникнення та взаємовплив різних культур, що може переходити в напруженість і протистояння, в те, що С. Гантінгтон назвав «не оголошеною війною». Глобалізується все: економічні, фінансові, політичні системи суспільства, стандартизуються норми, цьому активно сприяє і глобалізація інформаційного простору. «Зіткнення цивілізацій» відбувається на наших очах. І цей процес іде в основному під гаслами, стандартами і нормами західного світу.

Західні країни, насамперед США, розглядаються консервативними культурами, зокрема ісламського світу (хоча не тільки), як виразники фундаменталізму іншого роду, так званого «світського», вони вважають, що ця форма має схильність до прозелітизму, тільки в цьому випадку предметом розповсюдження є не іслам, а демократія. Нав'язування останньої не зважаючи на рівень розвитку суспільства, фундаменти його культурної ідентичності, домінуючи цінності, релігійність тощо, призводить до відповідної реакції, тобто зростання спротиву цих суспільств, який спирається на потужну ідеологічну силу, таку як іслам. Методи, якими поширюються західні взірці демократії в них також викликають питання. В даному контексті фундаменталізм є формою спротиву глобальним секуляризаційним процесам, орієнтацією на пошук релігійних рішень соціальних, моральних і навіть економічних проблем в ісламі. Ісламський фундаменталізм не визнає цінностей і права Західного світу, відкидає гендерну рівність, свободу совісті, західні системи навчання, навіть загальну грамотність. Набрал сили процес девестернізації, що закликав до повернення до «основ» (фундаментів) і «справедливості», що й уособив в собі іслам та його радикальні й фундаменталістські інтерпретації. Релігійний фундаменталізм представляє перспективу незахідної, а частіше антизахідної політичної самосвідомості. Перспективу свого шляху розвитку, відмінного від глобалістських та світських установок західного світу.

Найбільш явно фактори, що сприяють формуванню фундаменталістської ментальності, проявляються в умовах системної кризи суспільства. Ще однією причиною посилення фундаменталізму, є внутрішні проблеми суспільств – економічна, соціальна і політична кризи. В мусульманських країнах заповнення релігією пустот, що утворилися після невдач прозахідних реформаторів і світських націоналістів, стає однією з причин виникнення ісламізму, для якого характерне посилення радикалізму і політизація, антизахідна, антимодерністська, антисекулярна спрямованості. Хоча необхідно розрізняти ісламізм, який може включати як фундаменталістські, так і модерністські

елементи й ісламський фундаменталізм, який є радикалізованою версією ісламського традиціоналізму та може набувати екстремістських форм.

Сьогодні фундаменталістські принципи закладені у програмах різних політичних рухів, що активно діють в багатьох країнах світу і мобілізують до себе широкі маси населення. Вплив і характер сучасних фундаменталістських рухів обумовлений соціальними, економічними і політичними особливостями того суспільства, в якому вони виникають.

Релігійний фактор отримав новий імпульс з розпадом і зміненням курсу країн комуністичного-соціалістичного табору (кінець 80 рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.), зникненням могутнього протистояння двох ідеологічних систем комунізму й капіталізму, викликавши сплеск найрізноманітніших релігійних течій, які до того часу були репресовані. Це відбулося в різних куточках минулого СРСР – в Середній Азії і Закавказзі (іслам); Україні, росії, Польщі і інших частинах Східної Європи (всі напрями християнства). В період цих трансформацій в зазначених суспільствах визначились активні тенденції у взаємовідносинах соціально-політичної та релігійної сфери: політизація церковно-релігійного середовища і десекуляризація культурно-політичної сфери. [2;с.4]

Протягом 1980-х років релігійні традиції по всьому світу, від ісламського фундаменталізму до католицької теології визволення, почали прокладати собі шлях, часто насильно, з приватної сфери в суспільне життя, що призвело до «деприватизації» релігії в сучасному суспільстві. Релігійні інституції більше не задовольняються лише пастирською опікою над окремими душами, вони кидають виклик пануючим політичним та соціальним силам, порушуючи питання про твердження таких утворень, як нації та ринки, про «ціннісну нейтральність» та напружуючи традиційні зв'язки між приватною та публічною мораллю. [7]

Ще один фактор, який сприяв відродженню й осучасненню фундаменталізму в різних країнах, це занепад традиційних релігій і церков, які до цього відступили під натиском секуляризації й втратили свій фундаментальний авторитет у багатьох суспільствах і державах. Християнство та іслам в сучасному світі втрачають традиційну форму, є прийнятними не для всіх – з одного боку для консерваторів, фундаменталістів, з іншого для модерністів, піддаються сумніву з обох сторін. Фундаменталісти звинувачують офіційну релігію, в моральному й ідеологічному самозаспокоєнні, в тому, що вона подає неправильний приклад, втратила свої першооснови. Вони прагнуть повернутися до ранньої, більш «чистої» віри, застосувати суворий догматичний і навіть радикальний підхід, зокрема щодо дотримання релігійних догматів і правил, дуже чіткого і буквального їх виконання та сурових покарань за

недотримання цього. Виступають за теократичний світ і тотальне домінування релігії в ньому.

В процесі взаємодії в соціокультурному просторі в сучасних релігійних системах виникають дві тенденції, одна направлена на релігійний модернізм, осучаснення Церкви та її пристосування до нинішніх реалій, інша на спротив, пошуки фундаментів, консерватизм і навіть радикалізм. Наприклад, католицький модернізм бачить своє завдання в оновленні й осучасненні церкви, в набутті нею універсального характеру й здібностей зрозуміти іншу культуру. Але це осучаснення не мислиться без звернення до основ християнства. Ісламські реформатори вважають, що звертання до Корану й Сунни за їх належної та адекватної інтерпретації дає необхідний ключ до вирішення актуальних проблем сучасності. Модерністські рухи намагались довести, що іслам є сучасною релігією, такою, що не відкидає наукове знання, хоча й захищає віросповідні підґрунтя. Проблема модерністських рухів в ісламі в тому, що в багатьох ісламських країнах вони мають дуже обмежені можливості посперечатись з ортодоксальною думкою. Часто модерністи в ісламі стають ще більшими ворогами в рамках цієї релігії ніж іновірці.

Ліберально-християнська постмодерна концепція суспільства, згідно з якою церква обстоює порядок, заснований на гідності людської особистості, виходячи з індивідуальної свідомості, віри і розуму на протиположність фундаменталістській ієрархічній концепції суспільства, згідно з якою церква відрізняла одкровення від розуму й зберігала за собою прерогативи вищого авторитету у витлумаченні Одкровення. Постмодерний характер християнства полягає у тому, що — Бог відкриває себе серцю кожної людини; у відповідь на це одкровення кожна людина передає одержаний дар іншому — ближньому, сім'ї, суспільству. А потім вносить його як свій вклад у життя країни і в її політичний устрій.

Спротивом лібералізованому постмодерному християнству є християнський фундаменталізм, який в нових умовах теж зазнає трансформацій. Науково обґрунтоване визначення фундаменталізму на сьогодні не є чітким. Проте для наукового загалу прийнятним є його розуміння як ідеології — релігійних й релігійно-політичних рухів і течій, що активно виступають за повернення до джерел чи богословської основи віровчення, за повернення віри її первісної чистоти. Одні фундаменталісти борються за повернення до безпосередніх джерел віри — священних текстів, інші — за повернення до богословського підґрунтя віровчення, до ортодоксії (санкціонованого вищими богословськими авторитетами тлумачення священних текстів, що нав'язується громаді як традиція).

Однією з особливостей сучасного релігійного фундаменталізму є його прагнення до розширення дії поза релігією – в політичній та суспільній площині. Згідно з висновком професора США В. Бітмана, щодо протестантського фундаменталізму, чотири якості – прагнення до відродження, ортодоксальність, євангелізм і суспільна дія – є основою для обговорення фундаменталізму. З'явився новий релігійний підхід, що ставить за мету вже не ухвалення світських цінностей, а повернення священних основ для організації суспільства, змінивши для цього суспільство, якщо необхідно. Фундаменталізм претендує на тотальність і толерантність апріорі не є прийнятною. Те що в релігійному світогляді фундаменталістами сприймається як місія, в політичному чи правовому контексті може сприйматись як екстремізм на релігійному ґрунті.

В богословському розумінні фундаменталізм традиційно розглядається як повернення до першоджерел віри – Священним текстам і богословській основі віровчення, до чистоти віри. В ідеологічному контексті він сприймається як повернення до початків релігійно-цивілізаційної єдності, виведенню релігійно-політичних принципів зі Священних текстів, монополію релігії у керівництві духовного життя суспільства. Як наслідок він містить в собі: 1) відкидання радикального розділення сакрального і секулярного, що виникло в епоху модерну; 2) план з подолання розділу світського і релігійного, який буде закріплено інституціонально таким чином, щоб повернути релігії її центральне місце важливого фактору прийняття політичних рішень. Але з одного боку є фундаменталістське прагнення до релігійної автентичності й активного спротиву процесам модернізації, а з іншого – використання будь-яких ресурсів цієї сучасності (модерності) – від участі в діяльності політичних партій до використання новітніх інформаційних технологій. Відкидаючи науковий світогляд, одночасно користуватись і приймати його досягнення. Цю особливість підкреслює директор лондонської школи економіки Е. Гіденс: «Фундаменталізм – це продукт сучасності, оскільки він не просто захищає традицію, але і акцентує, спрощує її, подає в засобах масової інформації». [9, с.42] Зокрема християнські фундаменталісти в США були першими, хто використав телебачення як засіб пропаганди, а ісламські фундаменталісти стали активно використовувати інтернет, соціальні мережі й інші сучасні технології. В цьому аспекті фундаменталізм є сучасним продуктом. Професор соціології і політології М. Різебротт, який в роботі «Фундаменталістське оновлення релігії» підкреслює, що фундаменталізм не є синонімом традиціоналізму, а репрезентує процес історичного оновлення традиції. Це оновлення виходить з конфлікту між традицією та модернізмом і має риси обох. Виникає синтез між обраними елементами традиції і модернізму. Фундаменталістська ідеологія

виходить за межі традиціоналізму і містить в собі елементи модернізму, яких ніколи не було в традиції, такі як технічні інновації, технічні знання, а також запозичує елементи ідеологій, з якими вона конкурує, таких як націоналізм, марксизм, лібералізм. Інноваційні аспекти фундаменталізму не обмежуються тільки ідеологією. Як соціальний феномен, він являє собою оновлення, в якому інтегруються люди різного соціального походження, різних соціальних класів, представники різних народів в нові громади й рухи на основі культурних (духовних) ідеалів і практик.

Фундаменталізм прагне також встановити справедливість, яку не вдалось встановити, на його переконання, секулярній державі й світському праву. Ісламський фундаменталізм закликає не тільки до повернення до джерел (Коран і Сунна), а й до мусульманського права та політики. Хоча деякі дослідники з мусульманського середовища наголошують на тому, що в західній риториці часто не розведені або не чітко осмислені поняття «ісламізм», «політичний іслам», «ісламське відродження» та деякі інші, суперечливими є широке застосування таких термінів, як «радикалізм» й «салафізм» тощо. Наприклад, різниця між ісламізмом і ісламським фундаменталізмом полягає в тому, що ісламізм може бути політичним рухом, який прагне інтегрувати іслам у сучасне суспільство, тоді як фундаменталізм зазвичай відкидає сучасні зміни й прагне повернення до традиційних норм. Фундаменталісти часто виступають проти традиційних ісламських практик, які включають локальні культурні елементи.

Наближеною до істини, авторам здається думка тих дослідників, які вважають, що феномен фундаменталізму носить скоріш за все культурно-ідеологічний характер, і в зв'язку з складними часами, в період втрати життєвих орієнтирів фундаменталістські рухи пропонують людині можливість культурної ідентифікації, відповідно знаходження того, на що можна покластись і знайти підґрунтя під ногами. Фундаменталізм, в значному сенсі, являє собою спробу того чи іншого соціального суб'єкта (особистості, чи групи) штучно, раціонально-вольовим шляхом відтворити і затвердити абсолютні, безперечні основи свого «життєвого світу». В цьому аспекті сучасна хвиля фундаменталізму в значному сенсі є реакцією суспільної свідомості на постмодерн, реакцією на деконструкцію й релятивізацію останнім фундаментальних основоположних смислів людського існування. Фундаменталізм в даному сенсі може бути зрозумілим як відчайдушний порив людини повернути й утримати ієрархію буття, що стрімко втрачається, в частковому чи тотальному аспекті свого «життєвого світу». Що є головним, а що другорядним, менш суттєвим фундаменталіст визначає довільно, спираючись на свій розсуд чи інтуїцію, чи сліпо слідуючи якому-небудь

харизматичному авторитету. Виникає синкретичний хаос уявлень. Для цього необхідний час і високий інтелектуальний рівень, щоб віднайти відчуття екзистенційного ґрунту під ногами. Фундаменталістські орієнтовані свідомості, в якій відсутнє як мінімум перше і друге, необхідні дуже проста, абсолютна, ясна цінність «тут і зараз». І тут виникає головна спокуса фундаменталізму, вибудувавши більш-менш міцну логіко-символічну і соціально-організаційну конструкцію, він тяжіє до того, щоб опертись на неї як на абсолютну цінність, зробити з неї закритий тоталітарний універсум – перетворивши свій ідеал на ідола. Крізь фундаменталізм парадоксальним чином проступає постмодерн, з його абсолютизацією вибору і онтологічним вирівнюванням всього того, що обирається. Якщо у світі не має центру, його центром може стати все, що завгодно. Постмодерністська абсолютна свобода, таким чином інвертується в абсолютну несвободу. Особливим чином це відобразилось на релігійному фундаменталізмі. Саме в силу означеного глибинного розриву між двома основними модусами релігійності, фундаменталістська свідомість невпинно абсолютизує чи самі соціально-культурні форми релігійних традицій, чи власні непрояснені, спутані, еkleктичні і вульгаризовані духовні інтуїції. Але так чи інакше намагання розвитку культури як по одному, так і по іншому фундаменталістським сценаріям заходить в глухий кут.

З іншого боку, свідомість, що довго була секулярною, але згодом суб'єктивно спрямувалась до релігії часто зіштовхується з тим, що не в змозі вмістити релігійне ціле. Тоді ж вміщує те, що на цей час доступно та зрозуміло, перш за все соціально-культурну оболонку релігійного життя, яка в секулярних категоріях свідомості легітимізується в ній чи як часткова, чи як тотальна ідеологія (К. Маннхейм). Все це на виході дає різні перетворенні, змінені форми релігійності. В цьому сенсі прийняття релігії як «тотальної» ідеології, наприклад політичної, дає такий результат, який можна назвати фундаменталізмом в чистому вигляді. Фактично це означає виникнення на межі двох культур світсько-релігійного химерного утворення, що об'єднує в собі релігійні і світські ознаки, але який позбавлений дійсно вищих духовних цінностей як релігійного, так і світського характеру. Основна ідея фундаменталістського світогляду побудована на наївному міфологічному ототожненні «небесного» і «земного», сакрального-надприродного й мирського.

Релігійні та світські інтенції не розведені, не диференційовані, і не направлені кожна в своєму напрямку, а утворюють своєрідну вибухонебезпечну суміш, що може детонувати. В результаті світські елементи гальмують розвиток релігійних інтенцій, а релігійні елементи – розвиток світських інтенцій у фундаменталістській ідеології, що заводить суспільство і

особистість, що нею керується в духовну і культурну безвихідь. Таким чином шлях фундаменталізму в релігійному відродженні веде до встановлення і закріплення редукованих, тих, що вироджуються, форм релігійності, які характеризуються синкретизмом і «вторинним змішаним спрощенням» духовного і культурного аспектів релігії.

Явище фундаменталізму є амбівалентним. З одного боку, фундаменталізм апелює до традицій, спираючись на які можна критично аналізувати і осмислювати прогресистські установки, з іншого боку він пропонує досягнення нового соціального ідеалу, і залучає для цього досягнення науку і прогрес проти яких він виступає. Фундаменталізм заохочує традицію в дусі нових соціальних орієнтирів. Відповідно до цього фундаменталізм можна зрозуміти тільки в співвідношенні з соціодинамікою і через призму осучаснення.

Будь-яка традиція чи ідеологія може набути форми фундаменталізму, якщо втрачається здатність до діалогу, стаючи монологічною і агресивною, проголошуючи себе єдиним вірним вченням. В сучасному слововживанні фундаменталізм (в тому числі і ісламський) означає не тільки повернення до висхідних цінностей того чи іншого вчення, скільки до його монологічної форми.

Сьогодні знайшли своє обґрунтування більшою чи меншою мірою терміни «постглобалізм», «пост постмодернізм», «постсекуляризм», чи можемо ми говорити також про «постфундаменталізм»?

Юрген Габермас ввів поняття постсекулярності, щоб описати сучасний стан суспільства, де релігія продовжує відігравати важливу роль, всупереч процесам секуляризації. Він наголошує, що сучасні суспільства повинні прагнути до діалогу між релігійними та секулярними світоглядами, а не до їхнього протистояння. Ю. Габермас наголошує, що релігійні та світські громадяни можуть навчатися один у одного, збагачуючи суспільний дискурс. Він також визнає, що секуляризація не призвела до повного зникнення релігії, а лише змінила її роль у суспільстві. Які трансформації відбуваються з релігією в постсекулярну добу. Теологічний поворот є істотним новим етапом у розвитку європейської філософії, який використовує релігійні концепції для вирішення кризи постмодерністської культури.

Радикальна ортодоксія, богословський рух, що виник наприкінці ХХ століття, в християнстві, головним чином у Великій Британії, засновниками якого вважаються Джон Мілбанк, Кетрін Піксток і Грем Ворд. Ця течія прагне переосмислити християнську традицію в умовах сучасного постмодерного світу, критикуючи секуляризм і намагаючись повернути богослов'я в центр філософського дискурсу. Як визначає представник «Радикальної ортодоксії» Дж. К. Сміт, «теоретичні підґрунтя секулярного піддаються систематичному

руйнуванню. І якщо ми є свідками постмодерну то, це означає, що ми мусимо очікувати й приходу постсекулярного. Оскільки християнська теологія двадцятого століття стала союзником проєкта Просвіти, погодившись на роль "апологетичного" проєкта, який пристосовувався до секулярного мислення, то сутінки модерна повинні також означати й сутінки подібної теології». [14] Представники цього напрямку поділяють постмодерністську думку, яка наголошує на тому, що західна філософія принципово не здатна надати обґрунтовані трансцендентні твердження про істину й природу та стверджують, що ми потребуємо звернення до буття, яке долає це в трансцендентуванні до особистості Бога.

Хоча термін фундаменталізм закріпився в науковому вживанні, продовжується подальше осмислення і уточнення поняття: з моменту його появи до нинішнього часу більшість дослідників трактує його через концепцію модерності, щоправда, з часом зміщуючи акценти розгляду цього феномену з етичного, богословського на політичний аспект. Деякі дослідники вбачають корені фундаменталізму в самій природі людини (антропологічні аспекти фундаменталізму), говорять також про фундаменталізм як контркультуру, в такому випадку фундаменталізм виступає контркультурою до глобалізованої уніфікованої культури.

Про релігійний фундаменталізм можна говорити як про глобальний феномен, що проявляється не тільки в релігійній сфері, а і в ідеологічній, політичній, соціальній, і навіть в економічній, що впливає на світ в цілому, виходить на міжнародну арену, стає у своїх найрадикальніших формах підґрунтям конфліктів, війн і тероризму. Якщо ж ми говоримо про світський, політичний, культурний, філософський фундаменталізм, то слід наголосити, що навіть у своїх крайніх формах в «світських» фундаменталістських ідеологіях і наративах, зберігається можливість критики, на відміну від релігійного фундаменталізму, де істина завжди беззаперечна, остаточна і визначена Богом, «Богоодкровенна».

Окрім того, відбувається максимальне спрощення релігійної доктрини. Зокрема, дослідники сучасної ісламського фундаменталізму неодноразово зазначали, що його представники погано знаються на догматиці та канонічній літературі ісламу. Суворість догматичних орієнтирів існує поруч з позадоктринальним і досить вільним трактуванням «правильної віри».

Обов'язковою рисою фундаменталізму також є те, що він прагне вивести релігійне підґрунтя за рамки приватної релігії, розширити зону впливу. Це можна розглядати як вид соціальної діяльності, досить активної, іноді революційної, екстремістської, тієї, що наступає, експлуатуючи релігійну основу. Фундаменталізм визначають і як релігійну ідеологію, релігійний спосіб

мислення, релігійну дію, і свого роду квазірелігію. «Новий» фундаменталізм не тільки позичає елементи світських ідеологій, з якими він конкурує (націоналізм, лібералізм та марксизм), а й об'єднується з ними, утворюючи своєрідні політично забарвлені «міфотеологеми». Фундаменталізм третьої хвилі, або «постфундаменталізм», не просто закликає до повернення до основ, а фактично наново винаходить ці основи, головним акцентом роблячи не надприродний світ, а світ в якому існує. Тому він навіть може бути ідентифікований як фундаменталізм без ортодоксії чи глибокої традиції.

Подальше дослідження питання особливо актуалізується в світі останніх світових політичних подій. Проблематика феномену фундаменталізму є актуальною і відкритою до подальшого вивчення та аналізу на межі релігієзнавства, політології, соціальної філософії, філософської антропології.

Список використаних джерел

1. Горохолінська І.В. Постсекулярність: філософські та богословські інтенції сучасної релігійності: монографія. Ірина Горохолінська. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2019. 424 с.
2. Євдокимова Т.В. Взаємовідносини політики і релігії в соціокультурному просторі (соціально-філософський аналіз) Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філос. наук. К,2002. 21 с.
3. Ратцінгер Й. Цінності в часи перемін: Долання майбутніх викликів. Львів: Месіонер. 2006. 168 с.
4. Фукуяма Ф. Майбутнє фундаменталізму [Електронний ресурс] Режим доступу <http://middleeast.org.ua/articles/12.htm>
5. Armstrong, Karen. Fields of Blood: Religion and the History of Violence. New York: Alfred A. Knopf, 2014. 432 p.
6. Botz-Bornstein Thorsten. The New Aesthetics of Deculturation: Neoliberalism, Fundamentalism and Kitsch. Bloomsbury Academic. 2019. 248 p.
7. Casanova, Jose. Public Religions in the Modern World. University of Chicago Press. 1994. 320 p.
8. Eisenstadt, Shmuel. Fundamentalism, Sectarianism, and Revolution: The Jacobin Dimension of Modernity. Cambridge, UK: CUP. 2000. 296 p.
9. Giddens, Anthony «What Next? Fundamentalism or Solidarity?» // Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives. London: Profile Books. 2002. 142 p.
10. Habermas, Jürgen, & Ratzinger, Joseph. The Dialectics of Secularization: On Reason and Religion. Edited by Florian Schuller. San Francisco: Ignatius Press, 2006. 85 p.
11. Juergensmeyer mark God at War A Meditation on Religion and Warfare Oxford University Press 198 Madison Avenue, New York, NY. 2020.107 p.
12. Meyer, Thomas. Identity Mania: Fundamentalism and the Politicization of Cultural Differences. London – New York: Zed Books. 2001. 125 p.
13. Religion and Politics in the United States / Kenneth D. Wald and Allison Calhoun-Brown – N.Y, Toronto, Plymouth UK. 2014 496 p.
14. Smith, James K. A. Introducing Radical Orthodoxy: Mapping a Post-secular Theology. Grand Rapids, Mich.: Baker Academic, 2004. 291 p.
15. Taverne, Dick. The March of Unreason: Science, Democracy, and the New Fundamentalism. Oxford University Press, 2005. 317 p.

16. The Fundamentalism Project / Marty M., Appleby R. (eds.). Chicago, 1991-1995. 528 p.
17. Weinberg, L., & Pedahzur, A. (Eds.). Religious fundamentalism and political extremism. Routledge. 2004. 188 p.

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor **Yevdokimova Tetyana**,
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor **Sharypin Andrey**,
Kyiv National University of Construction and Architecture

FUNDAMENTALISM AS A RELIGIOUS AND POLITICAL PHENOMENON

The authors of the article examine fundamentalism, identifying its most significant features, causes, and conditions of emergence—including religious, sociocultural, political, and anthropological factors. The authors analyze fundamentalism as a religious and political phenomenon, examining the relationship between the concepts of religious fundamentalism and religious modernism. They explore the stages of development of this phenomenon throughout the eras of modernity, postmodernity, and postsecularism.

One of the current trends and challenges of modernity is religious fundamentalism, which can also be viewed as a reaction to these large-scale changes. It has become such a powerful factor in today's world that it even to some extent determines the balance of power on the international stage. There is a growing tendency for its expansion and increasing influence on individual societies, international relations, the informational space, and culture.

The study of this issue is becoming increasingly relevant due to recent global events: the confrontation of cultures, religious systems, modernist and conservative-fundamentalist movements, and the systemic crisis.

Further research into this issue has become particularly relevant in light of recent global political developments. The phenomenon of fundamentalism remains a critical subject for continued study and analysis at the intersection of religious studies, political science, social philosophy, and philosophical anthropology.

Keywords: fundamentalism; religious fundamentalism; religious modernism; secularization; globalization; postmodernism; postsecularity; postfundamentalism.

REFERENCES

1. Gorokholins'ka I.V. Postsekulyarnist': filososfs'ki ta bogoslovs'ki intentsii suchasnoï religiinosti: monografiya / Irina Gorokholins'ka. Chernivtsi : Chernivets. nats. un-t im. Yu. Fed'kovicha, 2019. 424 s. {in Ukrainian}

2. Yevdokimova T. Relationship between policy and religion in socio-culture space (socio-philosophical analysis). Authors thesis for the scientific degree of Candidate of Philosophy. Kiev, 2002. 21s. {in Ukrainian}
3. Rattsinger I. Tsinnosti v chasi peremin: Dolannya maibutnikh viklikiv. L'viv: Mesioner, 2006. 168 s. {in Ukrainian}
4. Fukuyama F. Budushhee fundamentalizma [Elektronnij resurs] // <http://middleeast.org.ua/articles/12.htm>
5. Armstrong, Karen. Fields of Blood: Religion and the History of Violence. New York: Alfred A. Knopf, 2014. 432 p. {in English}
6. Botz-Bornstein Thorsten. The New Aesthetics of Deculturation: Neoliberalism, Fundamentalism and Kitsch. Bloomsbury Academic, 2019, 248 p. {in English}
7. Casanova, Jose. Public Religions in the Modern World. Chicago: University of Chicago Press, 1994. 320 p. {in English}
8. Eisenstadt, Shmuel. Fundamentalism, Sectarianism, and Revolution: The Jacobin Dimension of Modernity. Cambridge, UK: CUP. 2000. 296 p.
9. Giddens, Anthony «What Next? Fundamentalism or Solidarity?». Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives. London: Profile Books, 2002. 142 p. {in English}
10. Habermas, Jürgen, & Ratzinger, Joseph. The Dialectics of Secularization: On Reason and Religion. Edited by Florian Schuller. San Francisco: Ignatius Press, 2006. 85 p. {in English}
11. Juergensmeyer Mark God at War A Meditation on Religion and Warfare Oxford University Press 198 Madison Avenue, New York, NY. 2020.107 p. {in English}
12. Meyer T. Identity Mania: Fundamentalism and the Politicization of Cultural Differences. L. - N. Y.: Zed Books, 2001. 125 p. {in English}
13. Religion and Politics in the United States / Kenneth D. Wald and Allison Calhoun-Brown – N.Y. Toronto, Plymouth UK. 2014. 496 p. {in English}
14. Smith, James K. A. Introducing Radical Orthodoxy: Mapping a Post-secular Theology. Grand Rapids, Mich.: Baker Academic. 2004. 291 p. {in English}
15. Taverne, Dick. The March of Unreason: Science, Democracy, and the New Fundamentalism. Oxford University Press. 2005. 317 p. {in English}
16. The Fundamentalism Project / Marty M., Appleby R. (eds.). Chicago, 1991-1995. 528 p. {in English}
17. Weinberg, Leonard, & Pedahzur, Ami. Religious Fundamentalism and Political Extremism. London: Routledge. 2004. 188 p. {in English}